

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 1209-1238

Basit Dilbilgisi Kurallarıyla İ'rab Yapılabilir mi: İ'rabu'l-Avâmilî'l-mî'e Üzerine Bir İnceleme

Is It Possible to Do I'rab With Simple Grammar Rules:

A Study on *I'rab al-Awâmil al-mî'a*

Nazife Nihal İnce

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati ABD,

Assoc. Professor, Akdeniz University,

Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetorics

nihalince@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1766-5618

DOI: 10.47424/tasavvur.1349898

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Ağustos / August 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: İnce, Nazife Nihal. "Basit Dilbilgisi Kurallarıyla İ'rab Yapılabilir mi: İ'rabu'l-Avâmilî'l-mî'e Üzerinde Bir İnceleme". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 2 (Aralık 2023): 1209-1238. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1349898>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0



Öz

Bu çalışma, basit metinleri basit dilbilgisi kurallarıyla i' râb etmenin imkanını *iu'l-Avâmili'l-mi'e* adlı eser örneğinde tartışmaktadır. Dilbilgisinin 'metinler üzerinde uygulanması' olan i' râb, bir açıdan bilgi pekiştirme işlemi, başka bir açıdan ise metni anlama girişimidir. *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e* muhtasar bir dilbilgisi risalesi olan *el-Avâmilu'l-mi'e*'nin i' râbı olması nedeniyle bu i' râbın dilbilgisini pekiştirme amaçlı yapıldığı açıktır. Dahası, i' râbı yapılan metinden de anlaşıldığı üzere, pekiştirilecek bilginin düzeyine işaret eder niteliktedir. Literatürde i' râb konusu çoğunlukla eğitim materyali geliştirme bağlamında incelenmiştir ve belirli bir düzeydeki dilbilgisiyle i' râbın uygulanabilirliğini inceleyen çalışma bulunmamaktadır. İ' râb eserlerini, i' râbın uygulanabilirliği yönüyle incelemek, gelenekteki teamülü göstermesi ve dilbilgisi öğretimi alanlarına veri sağlaması bakımından önemlidir. Çalışmaya konu olan eser hâlihazırda yazma olarak bulunmakta ve i' râb edilen metin ile yazarın yaptığı i' râbdan oluşmaktadır. Eserin i' râb edilen metnini oluşturan *el-Avâmilu'l-mi'e* özet dilbilgisi ihtiva eden bir ders kitabıdır ve kitabın hedef kitlesi başlangıç seviyesindeki talebelerdir. Doğal olarak *el-Avâmilu'l-mi'e* ile i' râbının aynı seviyeye yönelik hazırlanmış olduğu varsayılır. Çalışmamız anılan varsayımın doğruluğunu *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*'deki i' râbdan hareket ederek incelemektedir. İ' râbda kullanılan dilbilgisi kurallarının basit olup olmadığını belirlemek için bu çalışmaya özgü basitlik ölçüsü ihdas etmek gerekmiştir. Basitlik ölçüsü olarak: kullanılan dilbilgisi kurallarının *el-Avâmilu'l-mi'e* metninde yer alan bilgilerle sınırlı olması, kullanılan dilbilgisi kurallarının ana konulardan olması ve yazarın i' râb uygulaması sırasında ihtilafli konulara değinmemiş olması şeklinde üç kriter belirlenmiştir. Ayrıca, hedefimize ulaşmayı kolaylaştırmak için cümleleri basit ve karmaşık olmak üzere ikiye ayırdık ve verilerimizi çoğunlukla karmaşık cümlelerden seçtik. Karmaşık cümleleri ise eksik unsuru bulunan cümleler ve anlamca birbirine bağlı cümleler olmak üzere ikiye ayırarak sadeleştirdik. Karmaşık cümle tipleri haricindeki bazı örnekleri de ilave ederek ikinci bir veri kümesi oluşturduk. İkinci veri kümesini oluşturan diğer cümle tiplerini ise *el-Avâmilu'l-mi'e*'nin yer vermediği unsurları ihtiva eden cümlelerden seçtik. Bahsi geçen veri kümeleri, bu çalışma için belirlemiş olduğumuz basitlik ölçüleri doğrultusunda ince-

lenerek *İ'râbu'l-Avâmilü'l-mi'e*'de kullanılan dilbilgisi kurallarının basitlik-karmaşıklık derecesi ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arapça dilbilgisi, Basit dilbilgisi kuralları, İ'râb, *el-Avâmilü'l-mi'e*, Basit cümle.

Abstract

This work investigates the possibility of *i'râb* (parsing) simple texts by utilizing simple grammar rules in the case of *I'râb al-Awâmil al-mi'a*. *I'râb*, which is the 'application of grammar on texts', is an operation of reinforcing the knowledge of grammar from one perspective, and an attempt to understand the text from another. Since *I'râb al-Awâmil al-mi'a* is the *i'râb* of *al-Awâmil al-mi'a*, which is a brief grammar treatise, it is clear that this *i'râb* is intended to reinforce grammar knowledge. Moreover, it indicates the level of knowledge to be reinforced, as is evident from the text. We think that examining such *i'râb* works in terms of the applicability of *i'râb*, will provide data to the field of grammar teaching. The work is currently available in manuscript and consists of the object text and the author's *i'râb*. The object text of the work, *al-Awâmil al-mi'a*, is a textbook and the target reader of the book is beginners. It is naturally assumed that both *al-Awâmil al-mi'a* and its parsing were written for the same level. This work examines the validity of this assumption. In order to determine whether the rules used in the parsing are simple or complex, it was necessary to create a measure of simplicity. Three measures of simplicity have been created. If the grammatical rules used in parsing are: limited to the rules in *al-Avâmil*, or if they are within the frame of the main topics of grammar or if the author does not address controversial issues during the application of the *i'râb*, then they are simple rules. Moreover, in order to facilitate the achievement of our goal, we divided the sentences into simple and complex sentences, and selected our data mostly from complex sentences. We simplified complex sentences by dividing them into two types: sentences with missing elements and sentences that are semantically connected. We created a second dataset by adding some examples other than the complex sentence types. We selected the other sentence types that make up the second dataset from sentences that contain elements that *al-Awâmil al-mi'a* does not include. The mentioned datasets examined by utiliz-

ing the measure of simplicity that we created and the degree of complexity of the grammatical rules used in *I' râb al-Avâmîl al-mî'a*, was revealed.

Keywords: Arabic grammar, Simple grammar rules, I' râb (Parsing), *al-Avâmîl al-mî'a*, Simple sentence.

1. Giriş: İ' râb

İ' râb kavramının birden fazla delâleti bulunmaktadır. Bunlardan ikisi, dilbilgisi alanında teknik anlamlara delâlet eder. Teknik anlamlardan biri kelime özelliklerinden birine delâlet ederken diğeri bir işleme delâlet etmektedir. Bir kelime özelliğine delâlet eden i' râbın işaret ettiği özellik: “kelimelerin son hecesinin cümle diziminde bulunduğu konuma göre ses değişmesine maruz kalma” özelliğidir.¹ İşleme delâlet eden i' râb ise “dilbilgisi kuralları doğrultusunda cümle çözümlenmek”² şeklinde tarif edilebilir. Birinci anlama delâlet eden i' râb, çoğunlukla sıfat olarak kullanılır. Bu nedenle sıklıkla ism-i mef'ûl formunda yani “mu'reb” lafzıyla ve zıddı olan “mebnî” kelimesiyle birlikte karşımıza çıkar. Cümle çözümleme işlemine delâlet eden anlam ise genelde mastar formunda i' râb lafzıyla karşımıza çıkar ve bir işleme delâlet etmesi nedeniyle fiil formunda da kullanılır. İ' râb lafzı mutlak olarak kullanıldığında akla gelen ilk anlam çözümleme işlemine delâlet eden i' râb olmakla birlikte, literatür taramalarında karşımıza çıkan, bina kavramının karşıtı olan anlam olmaktadır.³ Çalışmamızda üzerinde duracağımız i' râb, çözümlemeye delâlet eden i' râb olacaktır. Şu var ki, çalışmamız bağlamında üzerinde durmamız gereken başka “i' râb” daha bulunmaktadır, o da “bir yazın türüne” ya da “disipline” ad olan i' râbdır. Şu hâlde önce i' râb işlemine delâlet

¹ Ebu'l-Berekât Kemalüddin İbnu'l-Enbâri, *Esrâru'l-'arabiyye*, thk. Berekât Yusuf Hebbûd (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1999), 44; Muhammed Semîr el-Mübdî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyyeti ve's-sarfîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Furkân, 1985), 149.

² Mübdî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyyeti ve's-sarfîyye*, 148.

³ Bkz. İbnu'l-Enbâri, *Esrâru'l-'arabiyye*, 44; Ebu Amr Osman İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fî ilmi'l-i' râb*, thk. Cemal Abdül'âtî Ahmed (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1997), 237; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazile, 2004), 29; Muhammed b. Ali et-Tehânevî, Haz. Refik el-Acem, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşîrûn, 1996), 231; Mübdî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyyeti ve's-sarfîyye*, 149.

eden i' râb kavramını, sonra yazın türü ve disiplin adı olan i' râbı sırasıyla ele alıyoruz.

Arapça cümlelerin çözümlenmesi işlemine i' râb denilmesi Arap dilinin tabiatından kaynaklanmaktadır. Arap dilinin önemli özelliklerinden biri cümleyi oluşturan kelimelerin cümle içerisindeki konumunu belirleyen birtakım işaretlere sahip olmasıdır. İ' râb alameti adı verilen bu işaretler cümle içerisindeki kelimelerin son hecelerinde ortaya çıkan ve konuma göre değişen seslerdir.⁴ İ' râb işaretleri Arapçanın tabii bir özelliği olduğu için esasında her cümle kısmen çözümlenmiş olarak kurulmaktadır. Kısmen dememizin sebebi ise anılan işaretlerin sayıca cümle içi öge türlerinden az olmasıdır. Şöyle ki kelimelerin cümle içerisinde, özne ve yüklem olmanın dışında, onlarca konumu/işlevi bulunmaktadır fakat konuma işaret eden işaretler, isimlerde ve fiillerde ayrı ayrı olmak üzere, üç gruptur. Dolayısıyla kelime sonlarındaki işaretler kelimenin konumunu belirlemede nihai kriter olamamaktadır. Arap dilinin bu yapısından hareketle kelimelerin cümle içerisindeki konumlarını, ilişkilerini, etkilerini-etkilenmelerini, cümleye kattıkları anlamı çözümlenme veya eksik unsurları takdir etme işlemine i' râb denilmiştir.⁵ Teorik dilbilgisinin bir nevi sağlamasının yapıldığı i' râb işleminin, erken dönemlerden itibaren ilim ve eğitim çevrelerinde yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁶ İ' râb uygulamalarının dayanağı genel dilbilgisi kitapları olduğu için i' râb tekniğine tahsis edilmiş çalışmaların ortaya çıkması biraz gecikmiştir. Bildiğimiz kadarıyla i' râb tekniğine tahsis edilmiş ilk eser hicri sekizinci yüzyılda İbn Hişâm el-Ensârî (öl. 761/1360) tarafından *el-İ' râb an kavâ'id-i'l-i' râb* başlığıyla telif edilmiştir. Böylece i' râb yapmaya/cümle çözümlenmeye ilişkin bazı usullerden söz edilebilir olmuştur. Öte taraftan gerek İbn Hişâm öncesi gerekse sonrasında yapılan i' râb uygulamalarını yazıya geçirenler de olmuştur. Tabii olarak, herhangi bir söze ilişkin çözümlenme yapılar yazıldığında, yazıya geçirilmiş bu ürüne de i' râb denilmiştir.

⁴ Zâhir Şevket el-Beyâtî, *Teyssîru'l-i' râb* (Beirut: Mecc el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2004), 15.

⁵ Fahreddin Kabâve, *Müşkiletü'l-âmili'n-nahvî ve nazariyyetü'l-iktizâ* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2021), 32.

⁶ Kıyasettin Arslan, *Dil-Tefsir ve el-Ferra* (Ankara: Sonçağ 2020), 48; Mübdî, *Mu'cemu'l-mustalahâtü'n-nahviyyeti ve's-sarfıyye*, 148.

Literatürde yazın türü olarak telakki edilen i'rab çalışmaları, muhteva olarak bir metni çözümleyen eserlerdir. Bu tür çalışmalar, karmaşık veya birden fazla anlama hamledilmeye müsait cümleleri dilbilgisine dayandırarak açıklama gayesiyle başlatılmıştır. Erken dönem Arap-İslam literatüründe Kur'an'ın tamamının değil, surelerden gerekli görülen kısımların i'rab edilmesi bundandır. Arap-İslam edebiyatında başlangıçta Kur'an ayetleri üzerinde uygulanmak suretiyle ortaya çıkan bu yazın türü, sonrasında hadis, şiir, kelime-i tevhîd, kelime-i şehâdet, bazı meşhur eserlerin dîbâcesi ve hatta ders kitapları üzerinde de uygulanarak yelpazesini genişletmiştir. Bu noktada i'rab türünün bibliyografik tasnif içerisindeki yerine de kısaca değinmek gerekir.

İ'rab türünün bibliyografik tasnifi konusunda bir belirsizlik olduğu söylenebilir. İ'rab türü, başka bir metin üzerine yapılan bir çalışma türü olması nedeniyle, hem i'rabı yapılan metin türünün sınıfına hem de i'rab işleminin ait olduğu alanın, ki bu alan dil ilimleridir, sınıfına dahil edilmeye müsaittir. Başka bir deyişle i'rab eseri, i'rabı yapılan metne göre bir tasnife tabi tutulduğunda o metnin kitaplığına ait olur. Bu durumda i'rabı yapılan çalışma tefsir çalışmasıysa tefsir türü içerisinde, i'rabı yapılan çalışma bir şiir divanıysa şiir türü içerisinde değerlendirilmek durumundadır. Şu var ki böyle bir tasnif, yani "i'rab işlemi" değil de i'rabı yapılan "metin" tasnife esas alındığında, kaçınılmaz olarak bazı karışıklıklara yol açacaktır. Olası karışıklığı iki örnek üzerinden şöyle izah edebiliriz: örneğin İbn Hâleveyh'in (öl. 370/980) *İ'râbü selâsîne sûre* adlı eseri; i'rab işlemi esas alındığında dil ilimleri içerisinde, i'rabı yapılan metin esas alındığında ise Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirilecektir. Nitekim Hüseyin Tural, eseri Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirmiştir.⁷ Bu örnek özelinde eserin her iki ilim dalında yer alması uygun görünmektedir. Halbuki bazı örneklerde durum bu kadar net olmayabiliyor. Örneğin Ebû Ali el-Fârisî'nin (öl. 377/987) bazı şiirlerin i'rabını yaptığı *Şerhu'l-ebîyâti'l-müşkileti'l-i'rab* adlı eserini, i'rabını yaptığı metinleri, yani şiirleri, esas olarak tasnif ettiğimizde eseri şiir sınıfına dahil etmemiz gerekir ki i'rabı şiir demek yanlış olur. Öte taraftan i'rab eserlerini tek bir sınıfa dahil etmeye çalışmak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Şu hâlde, dilbilgisi içerisinde bir alt disiplin olarak i'rab türüne yer açmak gerekli görünmektedir. Bu durumda alt disiplin

⁷ Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/14-16.

olan i'rab türünü de kendi içinde i'rabı yapılan metin türüne göre yeni bir tasnife tabi tutmak mümkün olacaktır. Buna mukabil i'rab eseri i'rabı yapılan metin türünün sınıfına dahil edildiğinde ayrıca bir alt tasnife gerek duyulmayacaktır.

İ'rab eserlerinin tasnifi hususunda açıklığa kavuşması gereken bir tür daha bulunmaktadır o da i'rab işlemini konu alan ancak muhteva olarak cümle çözümlenmeyen eserlerdir. Bu eserlerin muhtevası i'rab için gerekli olan bilgiler veya i'rab yapma usulünden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmaların i'rab eseri sınıfında değil dilbilgisi sınıfında yer alması daha uygun bulunmuştur.⁸

İ'rab çalışmaları dilbilgisi müktesebatının metinler üzerinde uygulanması şeklinde tezâhür eder ve ileri seviyede bir dilbilgisi çözümlemesi söz konusudur. Asıl itibarıyla i'rab işlemi, daha çok konsantre cümleler veya karmaşık ifadeler üzerinde uygulanır ve bu nedenle erken dönemlerde i'rab uygulamaları seçili metinler üzerinde yapılmıştır. Sonraki dönemlerde, metinlerin bütünü olarak i'rab edilmeye başlamasıyla birlikte, karmaşıklık bakımından farklı derecelerde cümleler i'rab edilir olmuştur. Ders kitabı olarak okutulan eserler de i'rabı yapılan metin türlerine dahil olmuştur ve bunların arasında dilbilgisi ders kitapları da bulunmaktadır. Çalışmamızda örnek olarak incelediğimiz *İ'rabu'l-Avâmili'l-mi'e* bunlardan biridir. Öyle zannediyoruz ki bu tür çalışmaların yazarları, metin çözümlenmeyi bir dilbilgisi becerisi ölçme aracı olarak gördüğü kadar öğrencinin okumakta olduğu kitap konusunda yetkinliğini artırma aracı olarak da görmüştür. İ'rab eserlerini bir tür şerh olarak da değerlendirmek mümkündür.

Özetle, i'rab kavramının yukarıda değinilen üç delâleti diğer delâletlerle sıkı bir bağ içerisinde. İ'rab işlemi, i'rab alâmetleri ekseninde cereyan eden bir işlemdir. Bunun nedeni, kelime sonlarındaki alametlerin kelimenin konumunu belirlemedeki rolüdür. Söz konusu alametlerin ortaya çıkmasında etkili

⁸ Örneğin İbn Hişâm el-Ensârî'nin *el-İ'rab an kavâ'idil-i'rab* adlı çalışması *Keşfu'z-zunûn*'da dilbilgisi kategorisinde mütalaa edilmiştir, bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. M. Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 3/ 466. Aynı eserde i'rabu'l-Kur'ân ilmi de dilbilgisinin bir parçası olarak nitelenmiştir, bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/191.

olan husus ise Arap dilbilgisinde *amel* olarak adlandırılan olgudur. Günümüzde *âmil teorisi* olarak da ifade edilen bu olguya kısaca değinmek gerekli olmuştur.

2. Bir terim ve yazın türü olarak Avâmil ve İ' râbu'l-Avâmilî'l-mi'e

Bir önceki başlıkta i' râb alametlerinin cümle içerisindeki kelimelerin konumunu belirlemede önemli bir rolü olduğuna değinmiş ancak sadece alame-
tin yeterli olmadığını ifade etmiştik. Nitekim Arapça dilbilgisi sistemi, i' râb
alâmetlerini ortaya çıkaran etkenler fikriyle/teorisiyle⁹ şekillenmiş ve kelime-
lerin konumlarını/işlevlerini belirleme hususunda bu fikir belirleyici olmuş-
tur. Arap dilbilgisinde i' râb alametlerini ortaya çıkardığı varsayılan etkiye
amel denmektedir.¹⁰ Amel, bir cümleyi oluşturan kelimeler arasında etkileyen
(bundan sonra âmil) ve etkilenen (bundan sonra ma' mûl) ilişkisi olduğu fikri-
ne dayanır. Âmil, amel ettiği kelimenin son hecesinin sesinde değişikliğe se-
bep olur. Ma' mûl ise âmilden etkilenen kelimedir. Amel fikri/teorisi, Arap
dilbilgisi geleneğinde kabul görmüş ve amel eden cümle unsurlarını tespit
eden ve listeleyen çalışmalar yapılmıştır.

Literatürde âmil teriminin çoğulu olan avâmil, iki anlamda kullanılmıştır.
Avâmil, bir yandan âmilin çoğulu olarak amel eden cümle öğeleri manasında,
diğer yandan bir yazın türünün adı olarak kullanılmıştır. Yazın türü olan
avâmil, kısa metinlerdir. Bu metinler; âmilleri ve bazen ma' mûlleri kapsayan,
listelerden ve tasniflerden oluşan eserlerdir. Geleneksel Arap dilbilgisinde
baskın olan konu tasnifi ve sıralaması, cümle türü odaklıdır. Bu düzende cüm-
le türüne göre öğeler tek tek ele alınır ve her bir öğeye ilişkin kurallar ve du-
rumlar işlenir. Avâmil çalışmaları ise dilbilgisinin baskın konu tasnifi dışında
kalan fakat dilbilgisinin bir bölümünü ele alan çalışmalardır. Avâmil çalışma-
larında ele alınan sınırlı bölüm, kelimelerin i' râbını etkileyen cümle öğeleri
veya varsayılan başka unsurlar ile bunların tasnifinden oluşmaktadır.

⁹ Bu fikrin teori olduğunu iddia eden çalışmalara bir örnek olarak bkz. Abdulhamid Mustafa es-Seyyid, "Nazariyyetü'l-âmil fi'n-nahvi'l-arabî ve dirâseti't-terkîb", *Mecelletü Câmî'ati Di-maşk* 18/ 3-4 (2002), 41-68.

¹⁰ İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i' râb*, 242; Kabâve, *Müşkiletü'l-âmilî'n-nahvî ve nazariyyetü'l-iktizâ*, 27.

Literatürde iki avâmil risalesi öne çıkmıştır, bunlardan ilki Abdülkâhir el-Cürcânî'ye (öl. 471/1078-79) nisbet edilir ve eski avâmil anlamında *el-Avâmilü'l-atîk* olarak bilinir. Çalışma boyunca bu risaleye biz kısaca *Avâmil* diyeceğiz. Diğeri ise Birgîvî'ye (öl. 981/1573) nisbet edilir ve yeni avâmil anlamında *el-Avâmilü'l-cedîd* olarak bilinir.¹¹ *Avâmil*'de sadece etki eden öğeler yani âmiller ele alınmış ve cümle türleri yahut diğeri cümle öğelerine yer verilmemiştir. *el-Avâmilü'l-cedîd* olarak bilinen metinde ise âmillerin yanı sıra ma'mûllere ve amele de yer verilmiştir.¹² Risaledeki unsur sayısını yüz sayısıyla sınırlayan Birgîvî'nin, âmil sayısını azaltıp kalanı ma'mûller ve irâb kurallarıyla tamamlaması gerekmiştir. Buna göre *el-Avâmilü'l-cedîd* amele odaklanma ve yüz sayısıyla sınırlı kalma yönleriyle eski avâmil geleneğine bağlı kalmış ancak "ma'mûl" ve "amel" başlıklarını da ekleyerek yenilik getirmiştir. Eserin geleneğe bağlı kaldığı bir diğeri yön ise âmillere ilişkin lafzî-manevî ve semâî-kıyâsî tasnifleridir.

Avâmil'in içerik düzenine gelecek olursak, bu eserde amel eden yüz kelime sıralanmaktadır. Eserde âmiller, yukarıda belirtilen sınıflara ayrılarak ele alınmıştır. Eserin genel tablosuna bakıldığında içerik itibariyle cer eden amillerle başlayıp, ardından nasb eden, cezm eden ve ref' eden amillerle devam ettiği görülür. Bu sıralamanın tamamen öğretim kolaylığı amacıyla yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira cer eden âmiller sayıca çok olmasına rağmen seçilmesi en kolay âmillerdir. Nasb ve cezm âmilleri de yine ref' amillerine göre daha kolaydır ancak bunlardan bazılarının seçilmesi zordur. Öte yandan, bu sıralamada cümlenin tali unsurlarının, yani mecrurların ve mansubların, öne alındığını görmekteyiz. Halbuki dilbilgisi geleneğinde çoğunlukla mantıki sıralama yapıldığı, yani konuların asıl olandan tali olana doğru ilerlediği, bilinmektedir.¹³ Kanaatimizce, makul/rasyonel bir sıralamanın terk edilip neredeyse aksi yönde bir sıralamanın esas alınması ancak öğretim kolaylığı amaçlamakla açıklanabilir. Risalede her bir âmilin nasıl amel ettiği bilgisi en

¹¹ İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-Mi'e", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/106-107.

¹² Bkz. Mehmed b. Pir Ali el-Birgîvî, "el-Avâmil", *Şurûhu'l-Avâmil*, ed. İlyas Kaplan (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2010), 15 vd.

¹³ Ğanim Kaddûrî el-Hamed, "Menâhicü't-te'lîfî'n-nahvî", *Ebhâsün fi'l-arabiyyeti'l-fusha* (Amman: Dâru Ammar, 2005), 237-255.

az bir örnekle temsil edilir. Konular, cer harflerinin anlamları hariç, genelde detaylandırılmamıştır. Öte yandan *el-Avâmilü'l-cedîd*'in düzeni ise üç bölüm üzerine kuruludur. Bunlar: âmiller, ma'müller ve son bölüm olan ameldir. Bu eserin âmiller bölümünün düzeni *Âvâmil*'deki gibidir.

Avâmil, muhteva olarak *el-Avâmilü'l-cedîd*'den daha dar olmasına rağmen ilgi odağı olmayı sürdürmüş ve şerh, i'rab gibi ikincil çalışmalara konu olmuştur.¹⁴ Çalışmamıza örnek olarak seçtiğimiz i'rab eseri, söz konusu ilginin göstergelerinden biridir. Zira bir *Avâmil* i'rabı olan eserin yazarı Çilli Ömer (öl. 1122/1710'de sağ) kronolojik olarak Birgivî'den sonra yaşamış ancak Cürcânî'nin eserini i'rab etmiştir.

Çalışmamıza örnek olarak seçtiğimiz *İ'rabu'l-Avâmilî'l-mi'e*, on yedinci asır Osmanlı âlimlerinden Çilli Ömer b. Ahmed Mâ'î tarafından kaleme alınmıştır. Eser, hâlihazırda yazma olarak bulunmakta ve Milli Kütüphane yazma ve nadir eserler bölümünün Nevşehir Ortahisar koleksiyonunda 50 Or His 41 numarayla kayıtlıdır. Söz konusu yazmada aynı risalenin iki nüshası bir aradadır. Birincisi 50 Or His 41/1 kayıt numarasıyla 1b-69a arası, ikincisi ise 50 Or His 41/2 kayıt numarasıyla 71b-78a arası yapraklarda yer almaktadır. Çilli Ömer bu çalışmasında Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *el-Avâmilü'l-mi'e* adlı eserini elinden geldiğince i'rab edeceğini açıkça bildirmektedir.¹⁵ Eseri çalışmaya değer yapan başlıca özellik ise i'rabın (cümle çözümlemesinin) bir dilbilgisi eseri üzerinde uygulanıyor olmasıdır. Başka bir deyişle bu eserde i'rabı yapılan metin esasında i'rab araçlarının da bir nevi kaynağıdır.

Cümle içi unsurların çözümlenmesi için oldukça pratik bir araç olan avâmil bilgisi, hem başlangıç seviyesi öğrencilerin başlıca ders kitabı hem de cümle çözümlemelerinde başvurulacak bir ölçü olmaya elverişlidir. *Avâmil*'in i'rabına gelince, bu tür çalışmaların aynı seviyedeki öğrencilere yönelik benzer bir işleve sahip olduğu tartışılabilir. Zira i'rabı yapılacak herhangi bir eser, ne kadar sade bir üslupla yazılmış olursa olsun, her kitapta olduğu üzere bir giriş veya girizgâh cümlelerine sahip olacaktır. Kitapların giriş bölümleri;

¹⁴ Coğunluğu Osmanlı dönemine ait eser örnekleri için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/434.

¹⁵ Çilli Ömer b. Ahmed Mâ'î, *İ'rabu'l-Avâmilî'l-mi'e* (Milli Kütüphane, Nevşehir Ortahisar, 41), 1b.

hamd, salat, teşekkür, övgü ve ithaf cümlelerinin yoğunlukta olduğu metinlerdir. Söz konusu ifadeler cümle yapısı itibariyle çoğunlukla eksik unsur (mahzûf) barındırmaktadır. Başka bir ifadeyle sıkıştırılmış ve eksiltilmiş cümlelerden oluşmaktadır. Bu kitap bir dilbilgisi kitabı olduğunda bahsi geçen ifadeler dışında bir de cümle örnekleri ihtiva edecektir ki bunların her biri ayrı yapılarda olacaktır. Söz konusu hususlar göz önünde bulundurulduğunda bu metinlerin i' râbında karmaşık dilbilgisi kurallarına ihtiyaç duyulacağı büyük bir olasılıktır. Öte taraftan i' râbı yapılan metnin muhatap kitlesi başlangıç seviyesindeki öğrencilerdir. Şu hâlde *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*'nin de aynı kademeye hitaben yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim yazar hem mübtedilerin hem de ileri seviyede olanların yararlanacağı bir eser olduğunu ifade etmektedir.¹⁶

Gelişmiş dilbilgisi araçları gerektiren i' râb işleminin bir başlangıç kademesi eserine uygulanması dikkat çekicidir. Bu nedenle, okuyucu kitlesinin seviyesini de göz önünde bulundurarak, böyle bir metnin i' râbının ne düzeyde olduğunu araştırmak Osmanlı telif ve eğitim geleneğinin en azından bir yönüne ışık tutacaktır. Eseri incelemeye geçmeden önce dilbilgisi kurallarının basitlik derecesine ilişkin bir bahis açmak gerekmektedir.

3. Basitlik-karmaşıklık ekseninde dilbilgisi kuralları ve cümle tipleri

Bu çalışmada gerek dilbilgisi kuralları gerekse cümle tipleri ikili bir tasnife tabi tutulmuştur. Bir cümlenin veya metnin i' râbını yapmaya yetecek dilbilgisi seviyesini ölçebilmek için dilbilgisi kurallarını basitlik-karmaşıklık açısından sınıflandırmak gerekli olmuştur. Diğer taraftan inceleyeceğimiz metnin seviyesini de belirlemek adına cümle tiplerini basit ve karmaşık olmak üzere ikiye ayırmak ve bunların sınırlarını belirlemek gerekmiştir.

Çalışmamızda kavramsallaştırdığımız “basit dilbilgisi kuralları” tabiri, çerçevesi net olan bir kavram değildir. Kullandığımız kavramın netleşmesi basitlik ölçüsünün belirlenmesiyle mümkün olacaktır. Bu nedenle bir basitlik ölçüsü belirlemeye çalıştık. Önerdiğimiz basitlik ölçüsü hususi olarak bu çalışmanın amacına ulaştıracak nitelikte olup genel-geçer bir ölçü olma iddiası bulunmamaktadır.

¹⁶ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-Mi'e*, 1b.

İlk basitlik ölçümümüz; i' râbda kullanılan dilbilgisi kurallarının *Avâmil* metninde yer alan bilgilerle sınırlı olmasıdır. Dilbilgisinde âmil olduğu kabul edilen unsurların sayısı sınırlıdır ve *Avâmil*'de bunlar 100 âmil olarak belirlenmiştir. Âmiller tek tek sıralanmak yerine bir kategori altında birleştirilebilir. Başka bir deyişle, *Avâmil*'de yer alan kural sayısını salt âmil sayısı ile değil, âmil olan kelimelerin sınıfları sayısı ile ifade etmek mümkündür. Böyle bir hesap, kural sayısını azalttığı gibi tekrarlanabilirlik ve başka olgularda geçerli olmak manalarını barındıran kural mefhumuna daha uygun görünmektedir. Buna göre *Avâmil*'de yer alan kural sayısı 100'ün neredeyse beşte birine (22 kural) tekabül etmektedir.

Avâmil'deki kuralların sayıca az olması onun basitliğinin bir göstergesidir ancak aynı zamanda bir eksikliğin de göstergesidir. Nitekim *Avâmil*'deki kurallar, söz dizimine tek bir zaviyeden bakan ve dilbilgisine ilişkin birçok hususun bilindiğini varsayan kurallardır. Şöyle ki, *Avâmil*'deki kurallar cümleyi amel ekseninde düzenlemektedir. Halbuki cümle unsurlarının dizimini ve işlevini düzenleyen kurallar da bulunmaktadır. Öte taraftan *Avâmil*, âmil-ma'mûl etkileşiminde taraf olan bazı konulara dahi değinmemiştir. Bunların dışında *Avâmil*, i' râb alametini göstermeyen mebni kelimeler, amel etmediği halde i' râbı belirleyen unsurlar ve birden fazla işlevi olan kelimeler gibi hususlara da değinmemektedir.

Öte taraftan, *Avâmil*'de bazı âmillerin nasıl ve neye amel ettiği de açıkça belirtilmemiştir. *Avâmil* metninin kıyasi âmiller bölümü, tek başına âmil bilgisiyile i' râb yapılamayacağına en açık göstergesidir. Konunun anlaşılır olması için kıyasi âmiller listesinin başında yer alan fiilin ele alınışını örnek verebiliriz. *Avâmil* metninde fiilin hangi unsurlarda nasıl amel ettiği tafsilatına girilmemektedir. Fiilin, türüne göre sadece fâile yahut fâil ile birlikte mef'ûle amel ettiği bilgisinin metnin okuyucusu tarafından anlaşıldığı varsayılır ki verilen örnekler bunun delilidir.¹⁷ Benzer şekilde fiilin, cümle unsurlarından biri olan hâlin de âmili olabileceği¹⁸ bilgisine yer verilmemiştir. Muhtemeldir ki risalenin muhtasar bir metin olarak tasarlanması, okuyucunun bildiği varsayılan

¹⁷ Örnekler için bkz. Abdulkahir el-Cürçânî, *el-Avâmilü'l-mi'e*, ed. Enver ed-Dâğistânî (Beirut: Dâru'l-Minhâc 2009), 63; Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmilü'l-mi'e*, 65a.

¹⁸ Bkz. İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-'arabiyye*, 151.

birtakım dilbilgisi kurallarının yazıya geçirilmemesini gerektirmiştir. Başka bir deyişle metnin adeta görünmeyen bir kısmı bulunmaktadır ve metin aslında hatırlatma notu olarak tasarlanmıştır.¹⁹

Avâmil metnindeki kural sayısının az olması eksiklik işareti olsa da bilindiği varsayılan kurallarla birlikte değerlendirmeye müsait bir tasarımı bulunmaktadır. Şu hâlde metnin i'râbında kullanılması beklenen kurallar, *Avâmil*'de yer alan kurallar ile okuyucunun bildiği varsayılan kurallar olacaktır. Bu durumda okuyucunun bildiği varsayılan dilbilgisi kurallarının netleştirilmesi gerekmektedir. İkinci basitlik ölçüsü söz konusu hususu netleştirici nitelikte bir ölçüdür.

İkinci basitlik ölçümümüzü ise kullanılan dilbilgisi kurallarının ana konulardan olması şeklinde belirledik. Üzerinde uzlaşmış bir dilbilgisi ana konuları bulunmadığından onu da yine çalışmamıza hizmet edecek şekilde belirlemeye çalışacağız. Dilbilgisi kitaplarının cümle türü ve cümleleri oluşturan öğeler üzerinden kurgulandığına değinmiştik. Söz konusu kurguya göre oluşturulan başlıklar ve bu başlıkların altında ele alınan konuların ana hatlarını dilbilgisinin ana konuları kabul edebiliriz. Bu durumda başlık düzeyindeki konuların istisnaları veya ihtilaflı yönleri ana konu haricinde tutulmak durumundadır.

Elbette dilbilgisinin temel konularının çerçevesini belirlemek bu kadar basit bir işlem değildir. Biz burada çalışmamızın hedefine ulaştıracak kaba bir çerçeve çizmeye çalışıyoruz. Bir örnek üzerinden devam etmek maksadımızı anlatmaya yardımcı olacaktır. *Avâmil* risalelerinde nidâ harflerinin amel etme şekli örneklerle gösterilir ancak nidâ üslubundaki binâ durumlarından söz edilmez. Standart dilbilgisi kitapları ise her iki durumu da ele alır ve bu kitap hacimli bir dilbilgisi kitabıysa nidâ cümlelerinin nadir kullanımları, istisnai durumları ve kimi zaman kurgulanan yönleriyle detaylandırılır.²⁰ Nidâ başlığı örneğinde, detayların dışında kalan bölümü dilbilgisinin ana konularından

¹⁹ William Smyth, "Controversy in a Tradition of Commentary: The Academic Legacy of al-Sakkâkî's *Miftâh al-Ulûm*", *Journal of the American Oriental Society* 112/4 (October-December 1992), 590.

²⁰ Örnek için bkz. İbnu'l-Enbâri, *Esrâru'l-'arabiyye*, 171-177; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i'râb*, 412-434;

adediyor ve konunun bu kadarını basit dilbilgisi kuralı kabul ediyoruz. Erken dönem dilbilgisi kitapları dışında kalan ve detaylı olmayan herhangi bir dilbilgisi kitabı, ana konuların çerçevesine referans olabilir. Bu noktada İbn Hişâm el-Ensârî'nin eserlerini hariç tutmak durumundayız. İbn Hişâm'ın i'rab tekniğine ilişkin bir eser yazmış olması ve gelenekte dilbilgisi müktesebatının zirvesi olarak telakki edilmesi²¹ söz konusu istisnanın sebeplerindedir.

Dilbilgisi ana konularının dışında kalan konular çoğunlukla istisnai yahut nadir kullanımlara ilişkin meselelerdir. Dilbilgisi kitaplarının bu tür meselelere yer vermesi, kitabın amacına ve muhatap kitlesine göre değişmektedir. Üçüncü basitlik ölçüsü, buradan hareketle, "ihtilafı bir dilbilgisi açıklamasına yer verilmemiş olması" şeklinde belirlenmiştir. Bir i'rab uygulamasında konu uzmanlarının ihtilaf ettiği bir meseleye yer verilmesi, i'rabda kullanılan dilbilgisinin basit olmadığının en belirgin göstergesidir. Bu nedenle mu'ribin ihtilafı konulara değinmemesini "kullanılan dilbilgisinin ana konularla sınırlı olması" ölçüsünden ayırarak bağımsız bir basitlik ölçüsü olarak belirledik.

Dilbilgisi kitaplarında, herhangi bir ihtilaf vurgusu olmaksızın, birden fazla veçhinden bahsedilen konular da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı i'rab hareketini etkileyecek türden vecihler, bir kısmı ise harekeye yansımayan vecihlerdir. Örneğin, istisna kelimelerinden *hâşâ*/حاشا ve benzerleri hakkındaki farklı görüşler/vecihler²² ile isim cümlesinin başına gelen *mâ*/ما kelimesinin amel edip etmemesi meselesi böyledir.²³ Bir cümle veya cümle ögesiyle ilgili birden fazla veçhin bulunması tek başına ihtilaf göstergesi olmasa da mu'ribin cümleye/cümlelere ilişkin birden fazla ihtimali dikkate alması bir beceri göstergesidir. Dolayısıyla bir cümlenin i'rabında birden fazla veçhin bulunduğundan bahsedilmesi, en azından uygulama düzeyinde, kuralların karmaşıklığına delâlet eder. Diğer taraftan bir metnin i'rabında birden fazla

²¹ *Muğni'l-Lebîb*'in diğer kitaplar arasındaki yeri için bkz. Nazife Nihal İnce - Rifat Atay, "Tertîbu'l-ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", *Turkish Academic Research Review* 4/4 (2029), 516.

²² Örnek için bkz. İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-'arabiyye*, 160; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fî ilmi'l-i'rab*, 554; İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-a'ârîb*, thk. Mazin el-Mübârek, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 164.

²³ Örnek için bkz. İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-'arabiyye*, 119-121; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fî ilmi'l-i'rab*, 582-586.

vecih yoksa ve ihtilaf vurgusu da yapılmadıysa ihtilafın varlığını tespit etmek zorlaşmaktadır. Herhangi bir i' râb uygulamasında, dilbilgisinin ihtilafı konularına başvurulduğunu mu'ribin ihtilafı bizzat ifade etmesiyle anlamak mümkündür. Mu'ribin farklı görüşlerden birini tercih edip ihtilafı zikretmemesi de mümkündür.

Yazarın i' râb tercihinin ihtilafı konulardan olup olmadığını kontrol etmenin belirli bir yolu bulunmamaktadır. Zira dilbilgisi kitaplarında ihtilafı konular, tek tek ele alınacak konular olmadığı için bağlantılı oldukları konuların uzantısı ya da açılımı olarak ele alınır. İhtilaf biçimine göre de başka bir konunun uzantısı olmaya adaydır. İstisna kelimesi olan *hâşâ* örneğinden devam edecek olursak; bu kelime bir görüşe göre cer harfidir ve dolayısıyla cer amel eder, başka bir görüşe göre ise müteaddî bir fiildir ve mef'ûl nasb eder.²⁴ Bu örnekte *hâşâ* kelimesi istisna konusunda yer alan bir kelimeyken, ihtilafa göre, konu ya cer harflerine ya da fiillere uzanabilmektedir. Dolayısıyla *hâşâ'*nın başka başlıklarda da ele alınmış olması beklenir.

Başka bir zorluk ise hangi meselenin standart görüş ve hangisinin şaz görüş olduğunu belirleme meselesidir. Başka bir deyişle ihtilafı taraf olmak için standart bir dilbilgisi olduğunu varsaymak gerekir. Esasında dil gibi kompleks bir olgunun sistemini açıklayan bir bilginin (dilbilgisi) derecelendirilmesi kolay değildir. Standart olduğu konusunda uzlaşmış bir dilbilgisinden söz etmek de mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte kabul görmüş bazı dilbilgisi metinleri ya da metinlerden biri standart görüş varsayılabilir. İbn Mâlik'in (öl. 672/1274) *Elfiyye'si*, standart dilbilgisi çerçevesi olmaya elverişli eserlerden biridir. Nitekim bazı araştırmalar geç dönem dilbilgisinin İbn Mâlik'in *Elfiyye'si* ekseninde geliştiğini iddia etmektedir.²⁵ Bu çalışmada ihtilafın varlığına hükmetmede kullandığımız ölçü, ihtilafın yazar tarafından doğrudan ifade edilmesi veya İbn Mâlik'in *Elfiyye'si*nde tercih edilen görüşlere aykırı olmasıdır. Buna göre bir ögeye ilişkin birden fazla i' râb alternatifinin sunulması ihtilaf olarak addedilmemiştir.

²⁴ Örnek için bkz. İbnu'l-Enbâri, *Esrâru'l-'arabiyye*, 160; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i' râb*, 554-555.

²⁵ Muhammed el-Muhtâr Valed Ebbâh, *Târîhu'n-nahwi'l-Arabiyy fi'l-maşriki ve'l-mağrib* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 313.

Cümle tiplerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Teorik dilbilgisi, çoğunlukla, öğeleri tam olan standart cümleleri konu edinir. Yazılı veya sözlü kullanımda ise durum farklıdır. Eksik öğeyle yahut standart dışı dizilişle kurulmuş cümleler, sözlü veya yazılı ifadelerin bir gerçeğidir. Dolayısıyla bir cümle veya metni i'rab etmeye kalkıştığımızda standart dışı yapılarla karşılaşma olasılığımız oldukça yüksektir. Çalışmamızda standart dışı olan cümle tiplerini iki temel kategoriye ayırarak anılan cümle tiplerine yoğunlaşacağız. Bunlardan ilki eksik öğeyle kurulmuş cümlelerdir. Bunlara kısaca konsantre cümleler tabirini kullanmayı tercih ettik. İkincisi ise en az iki cümleden oluşan ve anlam olarak bir bütünü oluşturan cümlelerdir. Bunlara da bağlı cümleler demeyi tercih ettik. Konsantre cümlelerdeki eksik öğe, mübteda-haber veya fiil-fâil gibi temel unsurlardan biri olabildiği gibi mansûbât kategorisindeki tali unsurlardan biri de olabilmektedir. Bağlı cümleler ise şart ve yemin üslupları gibi iki cümlenin birbirinin anlamını tamamladığı söz türleri ile haber, mastar, sıfat, hâl, muzâfun ileyh gibi unsurlara karşılık gelip başka bir cümlenin (büyük cümle) parçası olarak o cümleye bağlanan söz türlerinden oluşmaktadır.

Standart cümlelerin i'rabı, dilbilgisi kitaplarındaki bilgilerle doğrudan yapılabilir. Buna karşılık; standart dışı cümle tiplerini yakalayabilmek, eksik öğelerini takdir etmek veya birbirine bağlı cümlelerin bağlanma biçimlerini tespit etmek belirli bir beceri gerektirmektedir. Dolayısıyla i'rabı yapılacak metnin basitlik-karmaşıklık derecesi önemlidir. Ders kitaplarının cümle yapısının, konuya göre değişmekle birlikte, sade olması beklenir ki bu durumda i'rabını yapmak özel bir beceriyi gerektirmez. Şu var ki eserin teşekkür, takriz, ithaf, dua, tanıtım ve giriş gibi bölümler de ihtiva etmesi beklenir ki bu bölümlerde karmaşık cümlelerle karşılaşma olasılığı yüksektir. Diğer taraftan *Avâmil* gibi muhtasar ders kitaplarında bilgiler özetlenerek sunulduğu için çok miktarda bilgi art arda sıralanmaktadır. Netice olarak bu tür eserlerin gerek giriş bölümlerinde gerekse meselelerin liste olarak sıralandığı bölümlerde çok sayıda konsantre cümle olması olağandır.²⁶

²⁶ Smyth, "Controversy in a Tradition of Commentary: The Academic Legacy of al-Sakkâkî's *Miftâh al-Ulûm*", 594.

Bu çalışmada basit cümlelerin basit dilbilgisi kurallarıyla kolaylıkla i'rab edilebileceğini varsayarak verilerimizi karmaşık cümlelerden topladık. *Avâmil*'in i'rabında kullanılan dilbilgisinin düzeyini belirlemek üzere metinde yer alan karmaşık cümle tiplerine odaklanmak makul görünmektedir. Bununla birlikte *Avâmil*'in kapsadığı dilbilgisi, bazı cümlelerin temel unsurlarından olan ma'mûlleri ve tâbileri havi olmadığından odaklanacağımız cümle tiplerini genişletmemiz gerekmiştir. Ma'mûllerden hâl ve temyiz, tâbilerden ise sıfat ögesi hedefimize ulaştıracak ögeler olarak seçilmiştir. *Avâmil*'de yer almayan bir diğer cümle unsuru grubu ise i'râba etkisi olmayan unsurlardır. Söz konusu unsurların i'râbda kullanılıp kullanılmadığını belirlemek üzere numune olarak isti'nâf harfi olarak bilinen vâv harfi seçilmiştir. Diğer taraftan, seçilen veri cümlelerini metnin anlatım cümlelerinden seçmeye ağırlık verdik. Bununla birlikte çok az sayıda "örnek cümlesi" de verilere dahil edilmiştir. Örnek cümleleri, metinde anlatılan kural doğrultusunda verildiği için *Avâmil* dışı bilgi gerektirmesi beklenmemektedir ancak bazı ayet örnekleri fazla ögeler barındırmakta ve *Avâmil* dışı kurala başvurulmaktadır. Şu hâlde veri kümesini oluşturan cümleler; konsantre ve bağlı olmak üzere ikiye ayrılan karmaşık cümleler ile hâl, temyiz ve sıfat ögesi barındıran cümlelerdir. Cümlelerin dışında kalan unsurlardan isti'nâf harfi vâv da veri kümesine dahildir. Bu noktada *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*'den elde edilen verilere geçebiliriz.

4. Veriler

Risalede, istiâze, besmele ve hamdeleyi bir kenara bırakırsak, girizgâhta karşımıza çıkan ilk konsantre cümle /وعدُ/²⁷ ifadesiyle temsil edilen cümledir. Bu cümle /أقولُ بعدُ الفراغُ/ şeklinde bir fiil cümlesi olarak takdir edilmiştir. Girizgâh dışında ise âmil türlerinin tasnifini ifade etmek üzere kurulan /لفظية ومعنوية/²⁸ sözü ile /سماعية وقياسية/²⁹ sözünün her kelimesi, bir ihtimale göre, birer konsantre cümleye tekabül etmektedir. Bunlardan her birinin takdiri aynı olduğu için ilk kelimenin takdirine yer vermekle yetineceğiz. Yazar, ilk kelimenin temsil ettiği cümleye isim ve fiil cümlesi olmak üzere iki ayrı takdir yapmıştır. Bunlar /أحدهما لفظية/ cümlesi ve /أعني لفظية/ cümlesidir ve /لفظية/

²⁷ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 3a.

²⁸ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 4b.

²⁹ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 5a.

kelimesi ilkinde merfu ikincisinde mansubdur. Yazarın anılan sözlerle ilgili üçüncü bir i'râbı daha olmuştur ancak bu i'râbda /لفظية/ kelimesi bir cümleye tekabül etmemektedir. Risalede sık karşılaşılan cümlelerden biri de /نحو/ kelimesiyle temsil edilen ve /مثاله نحو/ veya /أمثل نحو/ olarak takdir edilen cümledir.³⁰ Ayet örnekleri verilirken kurulan /كقوليه/ cümlesi de benzer şekilde /مثاله مثل قوله/ veya /مثاله كأن كقوليه/ olarak takdir edilmiştir.³¹ Yazar, bu yapının ikinci i'râbında /ك/ harfini cer harfi olarak değil /مثل/ anlamında bir isim olarak değerlendirmiştir. Yine kıyasi âmillere başlarken kurulan ilk cümleler arasında bulunan /الفعل/³² bir konsantre cümledir ve /أحدها الفعل/ şeklinde takdir edilmektedir. Bir başka örnek ise /ايضاً أيضاً/ cümlesiyle takdir edilen ve sadece /أيضاً/ unsuru görünen cümledir.³³

Risalede bağlı cümlelere de rastlanmaktadır. Girizgahtaki /وبعد/ ve ona cevap cümlesi olarak bağlı olan /فإن العوامل في النحو مائة عامل/ cümlesi karşımıza çıkan ilk örnektir.³⁴ Yukarıda da belirtildiği üzere /أقول بعد الفراغ/ olarak takdir edilen bu cümle yazara göre mahzup bir şart kelimesi barındırmakta ve dolayısıyla devamındaki cümle onun cevabı olmaktadır.

Bağlı cümleler haddi zatında karmaşık sayılırken taraflardan birinin ek-sik olması ya da bağa delâlet eden edatların/unsurların gizli olması bu cümlelerin karmaşıklık düzeyini artırmaktadır. *Avâmil* metnindeki bağlı cümleler çoğunlukla şart-cevap cümleleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dahası şart-cevap cümlelerinde taraflardan biri genellikle eksik olmakta ve takdir edilmektedir. Örneğin /فاللفظية منها تنقسم/ cümlesi şart cevabı olarak i'râb edilmiş ve şart-cevap ikilisi şöyle takdir edilmiştir: /إن انقسمت العوامل لفظية ومعنوية فتقسم اللفظية / أيضاً سماعية وقياسية/. Yine şart cevabı olarak i'râb edilen /فقط/ cümlesinde şart cümlesi takdir edilmiştir. Yazar /فقط/ kelimesini, cevap harfi /ف/ ile /انته/ anlamına gelen /قط/ isim-fiil olmak üzere iki kısma ayırmış ve fiil cümlesini

³⁰ İlk geçtiği yer 6b numaralı varaktır; 15a numaralı varaktan itibaren tek i'râb veçhine yer verilmiş, 16b numaralı varaktan itibaren ise "i'râbı açıktır" ifadesine yer verilmiştir; bkz. Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mi'e*, 6b, 14a ve 16b.

³¹ İlk geçtiği yer 8b ve 9a numaralı varaklardır; bazı örnekler için bkz. Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mi'e*, 10b, 12a ve 13b.

³² Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mi'e*, 64b.

³³ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mi'e*, 10a.

³⁴ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mi'e*, 3a.

şart cevabı olarak i' râb etmiştir. Şart cümlesi ise /حروف تجر الأسماء/ cümlesinin işaretiyle şöyle takdir edilmiştir: /إذا جررت الإسم بهذه الحروف فانتبه عن رفع الإسم / ونصبه.³⁵ Bu örnekte şart cümlesinin yanı sıra cevap cümlesinin de kısmen takdir edildiğini söyleyebiliriz.

Çoğunlukla şart cümlesinin takdir edildiği örneklerde cevap cümlesinin başında /ف/ harfi bulunmaktadır. Söz konusu cümlelerin başlıca özelliği, takdirin uzunca olmasıdır. Takdir edilen şart cevap ikilisinde çoğu zaman cevap cümlesi takdirin içine farklı bir formda aktarılmıştır. Örneğin /فاللفظية / إن انقسمت العوامل لفظية ومعنوية فتقسم اللفظية أيضا سماعية وقياسية /³⁶ şeklinde, / فلهذا / إن علمت عدم تمام الكلام بالفاعل / سُميت الأفعال الناقصة / فاعلم أن سميت لهذا الأفعال الناقصة /³⁷ cümlesinde ise şart-cevap ikilisi / إن علمت انقسام / فالسماعية منها أخذ وتسعون عاملاً /³⁸ şeklinde cevap cümlesinin formu değiştirilmeden takdir edilmiştir.

Örnek olarak verilen cümlelere gelince, bunlar anlatılan kural paralelinde olacağı için karmaşık olmaması beklenir ki genelde böyle olmuştur. Karmaşık veya konsantre diyebileceğimiz nadir örneklerde ise müellifin i' râbda takdir etmesine gerek kalmadan durum ana metinde izah edilmiştir. Başka bir deyişle i' râb için ek bir bilgiye gerek duyulmamıştır. Örneğin /بأبي/ ifadesi hâlihazırda ana metinde /فذاك أبي/ şeklinde takdir edilmiştir. Müellif ise metindeki /فذاك أبي/ ibaresinden önce harf-i cerri takdir ettikten sonra söz konusu ibarenin ayrıca i' râbını yapmıştır.³⁹ Örnek cümlelerin metin cümlelerine bağlanışını ise karmaşık yapı olarak görmemek gerekiyor çünkü bunlar cümle de olsa bir kelimeye tekabül etmektedir. Bununla birlikte bütün bir cümlelerin bir kelime olarak i' râb edilmesine örnek vermek yerinde olacaktır. Nâsîh fiille başlayan /كان زيد قائماً/ cümlesi bir örnek cümlesidir. Bu cümle, metin içinde bir kelimeye tekabül ettiği için öncesindeki /نحو/ kelimesinin tamlananı (muzâfun

³⁵ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 6a.

³⁶ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 4b.

³⁷ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 51a.

³⁸ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 5a.

³⁹ Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 9b.

ileyhi) olarak i' râb edilmiştir. / نحو/ ve / كَقَوْلِهِ/ kelimelerinden sonra verilen bütün örnek cümlelerinde i' râb böyledir.⁴⁰

Ma' mûl oldukları için *Avâmil'* de yer almayan ögeleri hâl, temyiz ve sıfat ögeleriyle sınırlamıştık. Metinde zahir bir hâl ögesine rastlanmamıştır ancak i' râbda çok sayıda takdir edilmiş hâl ögesi görülmüştür. Takdir edilen hâl ögeleri genellikle şibh-i cümlelerin taalluk ettirildiği / إِنَّ الْعَوَامِلَ كَانَتْ فِي النَّحْوِ /⁴¹ ve benzeri cümleler şeklinde yer almaktadır. Temyiz ise metinde ekseriyetle sayı temyizi olarak bulunmuştur. Bilhassa kural sırasını ifade eden cümlelerde / أَدْعُو نَائِبَ مَنْابٍ أَدْعُو لَفْظًا /⁴² Sayı temyizi dışındaki temyizler ise nadir olarak metnin anlatım cümlelerinde, / كَأَنَّ رَجُلًا عِنْدِي / gibi,⁴³ çoğunlukla örnek cümlelerinde, / وَتَقْدِيرًا / gibi,⁴⁴ yer almıştır. Her ne kadar yazar temyiz olarak i' râb etmemiş olsa da örnek cümlelerinden / كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا / ayetinde geçen / شَهِيدًا / kelimesini⁴⁵ de ileride tartışmak üzere verilerimiz arasına koyuyoruz. Sıfat ögesi de metinde gerek müfred olarak, / حُرُوفُ تَجْرٍ / terkinde olduğu gibi, gerekse cümle olarak, / التَّوَعُّدُ الْأَوَّلُ / terkinde olduğu gibi, sıkça kullanılmış ve dolayısıyla i' râbda belirtilmiştir.⁴⁶ Amel etmeyen unsurlara örnek olarak çok miktarda isti'naf harfi olan vâvın i' râb edildiğini görmekteyiz. Örneğin / أَحَدَهَا الْبَاءُ مِنْ حُرُوفِ الْجَزْرِ / cümlesinde sonra gelen / وَلَهَا مَعَانٍ /⁴⁷ cümlesinin başındaki vâv harfi isti'naf harfi olarak i' râb edilmiştir.

Belirlediğimiz çerçeve dışında kalan fakat dikkate alınması gereken iki i' râb biçimini de verilerimize dahil etmek uygun olacaktır. Bunların ilki, metinde yer alan birçok şibh-i cümlelerin zahir veya takdir edilen bir kelimeye taalluk ettirilmesidir. İ' râbda şibh-i cümlelerin taalluk ettirilmesi karmaşık

⁴⁰ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 51b; metindeki ilk örnek ise 6b numaralı varaktadır.

⁴¹ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 3b, başka örnekler için bkz. 4b, 5a, 5b, 8b ve 34a; örnek cümlesindeki hâl ise 10b.

⁴² Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 5a; başka örnekler için bkz. 5b, 6a ve 65a.

⁴³ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 32b.

⁴⁴ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 42a; örnek cümlesindeki temyizler ise 44a-47b arası ve 67a.

⁴⁵ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 9a.

⁴⁶ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 6b; başka örnekler için bkz. 21b, 27a.

⁴⁷ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 6b; isti'naf harfi olan vâvın i' râbına ilişkin birkaç örnek için bkz. 10b, 12b, 13a ve 35b.

dilbilgisi göstergesi sayılır. Bu nedenle veri kümesine şibh-i cümle i' râblarını da koymak uygun görünmektedir. Örneğin / إنَّ العوامل في النحو / cümlesinde harf-i cer ve mecur isimden oluşan şibh-i cümle, / كائنة / veya / كاننا /⁴⁸ şeklinde takdir edilen kelimeye taalluk ettirilmiştir. Takdire bağlı olarak kelimelerin i' râbı da değişmektedir. Buna göre birinci takdirde kelime sıfat olmakta ikinci takdirde ise hâl olmaktadır. İkincisi ise cümlelerin müfret isim gibi i' râb edilmesidir ki buna cümlelerin mahallî i' râbı da denmektedir. İç içe geçen veya herhangi bir cümle ögesinin yerini tutan cümlelerin büyük cümle içerisindeki yerini belirlemek özel bir beceri gerektirir. Örneğin / معنى المنادى هو المطلوب إقباله / sözü içerisindeki / هو المطلوب إقباله / cümlesi mübteda olan / معنى / kelimesinin haberi olarak i' râb edilmiştir.⁴⁹

Verileri cümle tipleri ve cümle bağlamına göre tasnif ettikten sonra bunları basitlik ölçüsü çerçevesinde değerlendirmeye geçiyoruz.

5. Tartışma-inceleme

Oldukça kısa bir risale olan *Avâmil* metninde yer alan karmaşık cümleler ve hâl, temyiz, sıfat ögesi içeren cümlelerden örnekler seçtikten sonra yazarın i' râb yaparken kullandığı dilbilgisinin seviyesini incelemeye geçiyoruz. İncelemeyi basitlik ölçülerini baz alan bir sıralamayla yapmak uygun olacaktır. Esasında "i' râbda kullanılan dilbilgisi kurallarının *Avâmil* metninde yer alan bilgilerle sınırlı olması" şeklinde belirlenen birinci basitlik ölçüsünün zorunlu olarak ihlal edilmek durumunda olduğuna işaret etmiştik. Bunun sebebinin; bazı ma'mûllerin, mebni kelimelerin, amel etmediği halde i' râbı belirlemede rolü olan unsurların ve iç içe geçmiş cümlelere ilişkin kuralların *Avâmil*'de yer verilmemesine bağlamıştık. Nitekim bahsi geçen cümle tipleri ve cümle unsurları risalede bolca bulunduğu için bunların i' râbı da yapılmıştır. Amel etmeyen bazı harfler ile iç içe geçmiş cümlelerin i' râbı, i' râb alâmetleri gibi görünür olgulara yansımadağı için i' râb işleminde bu yapılar göz ardı edilebilir. Buna mukabil i' râbda vazgeçilmez olarak belirtilmesi gereken birtakım öğelerin (hâl ve temyiz gibi) göz ardı edilmesi mümkün değildir. İ' râbda belirtilmesi zorunlu olan öğelerden hâl ve temyiz esasında ma'mûl oldukları için *Avâmil*'de yer almamaktadır ancak metnin i' râbında çokça zikredilmiştir ve

⁴⁸ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmil*'l-mi'e, 9b.

⁴⁹ Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmil*'l-mi'e, 32b; iç içe cümlelerin i' râbına örnek için bkz. 13a ve 36a.

zikredilmek zorundadır. Metin genelinde hâl zahir olmayıp takdir edilmiştir. Temyiz ise metinde ekseriyetle sayı temyizi olarak bulunmuştur, diğer temyiz ögeleri ise çoğunlukla örnek cümlelerinde yer almıştır. Benzer bir şekilde isti' naf harfi bir cümle unsuru olarak *Avâmil'* de yer almamakla birlikte metinde i' râb edilmiştir. Bu durum birinci basitlik ölçüsünün ihlal edildiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla *Avâmil'* deki bilgilerin i' râb için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Yazarın yer yer i' râba ara vererek bilgi takviyesinde bulunması⁵⁰ ya da dilbilgisi dışındaki konulara değinmesi⁵¹ de söz konusu yetersizliğe işaret etmektedir.

Diğer taraftan *el-Avâmilü'l-cedîd*, yukarıda sözü edilen eksiklerin telafi edildiği bir metindir. Zira bu metin her ne kadar avâmil olarak adlandırılrsa da sadece âmilleri ihtiva etmemektedir. *el-Avâmilü'l-cedîd* metni; âmil, ma' mül ve i' râb ana bölümlerinden oluşmaktadır.⁵² Bu metinde ma' mül'lere de yer verilmesi, örneğin, hâl unsurunun görünürlüğünü sağlayacak niteliktedir. Şu var ki hâlin âmilinden söz etmeyerek başka bir boşluk bırakmıştır.

İkinci basitlik ölçüsünü, “kullanılan dilbilgisi kurallarının ana konulardan olması” şeklinde belirlemiştik. Dilbilgisinin ana konularının kaynağı olarak, avâmil türü dışında kalan ve cümle türlerine ve cümleleri oluşturan öğelere göre kurgulanan eserlerin başlıklarına işaret etmiştik. Bu ölçünün ihlal edilip edilmediğine hükmedebilmek için karmaşık cümle yapılarına odaklanmak yeterli gelmeyecektir. Zira kabaca ikiye ayırdığımız karmaşık cümle tiplerinde odaklandığımız husus, öğeler arası ilişkinin tespiti ve gizli ögenin takdir edilmesi olmuştur. Bu zaviyeden bakıldığında karmaşık cümlelerin ögeleri ana konulardan birine tekabül ettiğinde herhangi bir ihlalden söz etmemiz mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan ortalama dilbilgisi kitaplarının gizli ögenin takdir edilmesine veya cümleler arasında ilişki kurmaya yönelik açık bilgi vermemesini ana konuların dışında bir durum addetmek de mümkün-

⁵⁰ Yazarın, yani mu'ribin, dilinden okuyucuya verilen takviye bilgilere ve istitratlara örnek olması için bkz. 6a, 12a, 14a, 23b, 29b, 31b, 57a.

⁵¹ Nahiv teriminin türetilişiyle ilgili istitrat için bkz. Çilli Ömer, *İ' râbu'l-Avâmilü'l-mi'e*, 3b; *ibn* kelimesinin hemzesiyle ilgili istitrat için bkz. 4a; harf kelimesinin kökeniyle ilgili istitrat için bkz. 6a; *mâ-i kâffe'* nin kasr anlamını ifade etmesine ilişkin detaylar için bkz. 51a.

⁵² Metnin tamamı için bkz. Mehmed b. Pir Ali el-Birgivi, “el-Avâmil”, *Şurûhu'l-Avâmil*, ed. İlyas Kaplan (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 15 vd.

dür. Bu noktada bizatihi dilbilgisinin basitlik veya karmaşıklığından ziyade i' râb yapanın çözümleme becerisinin de dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Bir metnin basit dilbilgisi kurallarıyla i' râb edilme imkanını araştıran bir çalışmada i' râb aracı (dilbilgisi kuralları) kadar aracın uygulamaya aktarılışı da hesaba katılmalıdır. Şu durumda metinde yer alan konsantre veya bağlı cümleler dilbilgisinin ana konuları çerçevesi dahilinde olsa dahi ikinci basitlik ölçüsünü kısmen ihlal ettiğini kabul etmek durumundayız.

Veriler başlığında eksik unsur takdir edilen cümlelere örnek olarak zikrettiğimiz cümlelerin çoğu isim cümlesidir. İsim cümlesi veya mübteda-haber ikilisi dilbilgisinin ana konularındandır. Yine örneklerine yer verdiğimiz bağlı cümleler de çoğunlukla şart cümleleri olmuştur ve şart-cevap cümleleri ana konulardandır.⁵³ Şu var ki şart-cevap cümlelerini birbirine veya diğer cümlelere bağlamak cümle içi unsurları bağlamaya göre daha karmaşık bir olaydır. Âmil-ma'mûl etkileşimi ve i' râb alâmeti cümle içi unsurların belirlenmesini kolaylaştırıcı bir durumdur. Buna mukabil cümleler arasındaki bağa işaret eden alâmetler hem sayıca azdır hem de bir alâmetin birden fazla bağa işaret etme olasılığı bulunmaktadır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz şart-cevap cümlelerinde bu bağın başlıca göstergesi /ف/ harfi olmuştur ve /ف/ harfi ne salt şarta delâlet eden bir harftir ne de her şartın cevabında bulunur. Dolayısıyla şart üslubu ana konulardan olmakla birlikte iki cümle arasındaki bağı kurmaya veya gizli olan cümleyi takdir etmeye yarayan bilgi, ana konuların bir derece üstünde telakki edilebilir. Buna göre böyle bir bağı açıklayan bir i' râbın yapılmış olması ikinci basitlik ölçüsünün kısmen ihlali olarak yorumlanabilir. Nitekim metinde ona yakın cümlede /ف/ cevap harfinden yola çıkarak şart-cevap bağı kurulmuştur. Esasında eksik unsur takdir edilen isim veya fiil cümlelerinde de benzer bir durum söz konusudur. Şöyle ki cümlede zahir olan bir ögenin onu cümleye tamamlayacak olan eksik ögesini takdir etmeye yarayan bir bilginin, ana konuların bir derece üstünde addedilmesi gerekir.

İkinci basitlik ölçüsünün doğrudan ihlal edildiğini söyleyebileceğimiz örnekler de bulunmaktadır. Sık yapılan ihlallerden biri zarfların veya harf-i

⁵³ Şart üslubunun dilbilgisi kitaplarında başlık düzeyin yer almasına örnek olarak Bkz. İbnu'l-Enbâri, *Esrâru'l-'arabiyye*, 238; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i' râb*,1004.

cerlerin mecrûrlarıyla birlikte bir fiile veya türemiş kelimeye taalluk ettirilmesidir.⁵⁴ Cümlede taalluk ettirilecek fiil veya türemiş kelime zahir olabildiği gibi gizli de olabilmektedir. Her ne kadar harf-i cerler veya mecrûrlar bahsi ortalama dilbilgisi kitaplarının ana konuları arasında yer alsada bunların taalluk ettirilmesi bu kitaplarda ima-işaret düzeyinde kalmıştır.⁵⁵ Şibh-i cümlelerin taallukuna ilişkin ifadeler, bildiğimiz kadarıyla, dilbilgisi literatüründe ilk kez İbn Hişâm el-Ensârî tarafından sarih bir şekilde zikredilmiştir.⁵⁶ Taalluk konusunun dilbilgisi ana konuları içerisinde bulunmaması bu nedenledir. Dolayısıyla i'rabda taalluktan söz edilmesi basit bir dilbilgisi kullanılmadığını gösterir.

Bir başka ihlal ise iç içe geçen cümleler ve bunların mahallî i'rabının yapılmasıdır.⁵⁷ Cümlelerin mahallî i'rabıyla kastedilen, müfret ismin yerini alan cümlelerin müfret isim gibi i'rab edilmesidir. Dilbilgisi literatüründe müfret isim gibi i'rab edilen bu cümlelere "i'rabda mahalli olan cümleler" denmektedir. Söz konusu kavramı da literatüre kazandıran İbn Hişâm el-Ensârî olmuştur ve bu tasnif ortalama dilbilgisi kitaplarında yer almayan konulardandır.⁵⁸

İhtilafli konulara yer verilmemesi ölçüsünün ise birkaç yerde ihlal edildiğini görmekteyiz. Bunlardan biri /فقط/ kelimesinin i'rabında karşımıza çıkmaktadır. Yazar /فقط/ kelimesini /ف/ harfi ve /قط/ kelimesi olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra /قط/ kelimesini isim-fiil olarak i'rab etmektedir.⁵⁹ Söz konusu kelimenin ikiye parçalanarak ele alındığına bazı kaynaklarda rastlanmaktadır ancak iki parçanın i'rabı konusunda birlik yoktur.⁶⁰ Yazar burada bir i'rab tercihinde bulunmuştur. Kaldı ki /قط/ kelimesinin isim-fiil olması

⁵⁴ Birkaç örnek için bkz. Çilli Ömer, *İ'rabu'l-Avâmili'l-mi'e*, 10b, 11a, 11b, 13a, 23b, ve 36b.

⁵⁵ İbnu'l-Hâcib'in işaret düzeyindeki ifadesi için Bkz. İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i'rab*, 938.

⁵⁶ İbn Hişâm el-Ensârî, *el-İ'rab an kavâ'idil-i'rab*, thk. Reşid el-Abidî (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1970), 83; İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübil-a'ârîb*, thk. Mazin el-Mübârek, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 566.

⁵⁷ Bilhassa iç içe cümle i'rabı örneği için bkz. Çilli Ömer, *İ'rabu'l-Avâmili'l-mi'e*, 13a, 32b ve 36a.

⁵⁸ Bunun için bkz. İbn Hişâm, *el-İ'rab an kavâ'idil-i'rab*, 63; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübil-a'ârîb*, 500-565.

⁵⁹ Çilli Ömer, *İ'rabu'l-Avâmili'l-mi'e*, 6a.

⁶⁰ Bkz. Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî*, (Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999), 421.

*Elfiyye'*de yer almadığı gibi ortalama dilbilgisi kitaplarının çoğunda da yer almamaktadır.⁶¹ Bir başka örnek ise /ك/ harfinin i'râbıdır.⁶² Benzetme ifade eden /ك/ harfinin cer harfi olduğu görüşü baskın olsa da /مثل/ anlamında bir isim olduğu görüşü de bulunmaktadır. Her ne kadar /ك/ harfinin /مثل/ anlamında kullanıldığı *Elfiyye'*de anlatılmış olsa da bu yorumu kabul etmeyenlerin bulunduğu da bilinmektedir.⁶³ İbn Mâlik'in oğlu tarafından yapılan şerhite meşhur olan kullanımın teşbih harfi oluşu açıkça zikredilir.⁶⁴ Yazarın daha meşhur ve kolay olan bir i'râbla yetinmek yerine /ك/ harfini /مثل/ kelimesiyle te'vil ederek i'râb etmesi, basit kurallarla i'râb yapma gibi bir gayretinin olmadığını göstermektedir.

*İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e'*de karşılaştığımız en dikkat çekici i'râb ise örnek cümle olarak verilen /كفى بالله شهيداً/ ayetindeki /شهيداً/ kelimesini mef'ûl olarak i'râb etmesi olmuştur. Yazar bu kelimeyi, birçok mu'ribin aksine, temyiz olarak i'râb etmemiştir. Halbuki mu'ribler /شهيداً/ kelimesini çoğunlukla temyiz olarak, nadiren ise hâl olarak i'râb etmişlerdir.⁶⁵

Belirlediğimiz basitlik ölçülerinden birinci ölçünün tamamıyla ihlâl edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İkinci ölçüye gelince bazı örnekler bu ölçünün doğrudan ihlâl edildiğini göstermiştir. Buna göre *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e'*de kullanılan dilbilgisinin basit olmadığına hükmedebiliriz. Şu var ki ortalama dilbilgisi eserlerinde bulunmayan ve karmaşık dilbilgisi izi taşıyan taalluk meselesi ile iç içe cümlelerin mahallî i'râbı meselesi, başlangıç düzeyi dilbilgi-

⁶¹ İbn Mâlik'in /قط/ kelimesinin isim olduğuna ilişkin görüşü için bkz. Bedreddin Muhammed b. Cemâlüddin İbn Mâlik el-Ceyyânî, *Şerhu İbni'n-nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 42; İbnu'l-Enbârî, isim-fiillerden bahsetmemiş, İbnu'l-Hâcib ise isim fiiller konusunda söz konusu kelimeye yer vermemiştir. Bkz. İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i'râb*, 741.

⁶² Çilli Ömer, *İ'râbu'l-Avâmili'l-mi'e*, 8b.

⁶³ Kef harfine ilişkin görüşler için Bkz. İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-'arabiyye*, 192; İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi ilmi'l-i'râb*, 958; Yais b. Ali İbn Yais, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. Emil Bedi Yakub (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 4/503; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübü'l-a'ârib*, 233-240.

⁶⁴ Ceyyânî, *Şerhu İbni'n-nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 265.

⁶⁵ Ebu İshak İbrahim b. es-Seriyy ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebi, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988), 2/80, 3/16, 3/151, 3/261; Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1405), 1/344, 1/399, 1/435.

si için göz ardı edilebilir konulardır. Başka bir deyişle bu bilgileri kullanmadan sathi bir i' râb yapılabilir görünmektedir. Üçüncü basitlik ölçüsünü tartıştığımız /فقط/ ve /ك/ kelimelerinin i' râbı örneği, son derece karmaşık dilbilgisi gerektiren örneklerdir. Diğer yandan bahsi geçen iki kelimenin i' râbı karmaşık dilbilgisi gerektirse de iki i' râb alternatifi bulunmuştur. Bunlardan bir tanesini ana konulardan birine bağladığımızda basit dilbilgisi kurallarıyla kısmen de olsa i' râb yapılabilirdiğini söyleyebiliriz. Ne var ki /ك/'i harf-i cer kategorisinde mütalaa ederek bilgiyi kolaylaştırmak mümkünken /فقط/ kelimesinin ait olacağı kural başlığını belirlemek zor görünmektedir.

Kullanılan dilbilgisinin derecesini belirlemeye çalışmak özelde *Avâmil* genelde muhtasar ders kitaplarının üslubu hakkında birtakım tespitler de yapmamıza vesile olmuştur. Bunlardan biri metindeki bağlı cümlelerin çoğunlukla şart-cevap cümleleri biçiminde olmasıdır. Şart üslubunun çok kullanılmasını metnin içeriğine bağlamak gerekiyor. Bir konu hakkında bilgiler sıralayan ve sıralamayı belirli bir düzene bağlayan bir metinde, cümlelerin sebep-sonuç veya gerekçelendirme üslubuyla bağlanması doğaldır. Bu özelliğin ilmi metinlerin çoğu için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda ilmi metinlerde yemin, talep-cevap veya nida üslupları gibi duygulara hitap eden cümlelerin beklenmediğini de söyleyebiliriz.

Esasında yazarın i' râb tekniğinin İbn Hişâm'ın *el-İ' râb an kavâ'idi'l-i' râb* adlı eserindeki usullere uygun bir teknik olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bu itibarla yazarın karmaşık dilbilgisi kurallarından yararlandığını söylemek yanlış olmaz. Buna göre basit bir metnin (*Avâmil*) i' râbı için basit dilbilgisi yetersiz kalmış görünmektedir. Basit kurallarla i' râb yapmanın imkanını söz konusu metinden bağımsız tartışacak olursak, sathi bir i' râbın basit bilgilerle mümkün olacağı kanaatindeyiz. Sathi i' râbdan kastımız, ihtilaf edilen dilbilgisi meselelerine değinilmediği, şibh-i cümlelerin taallukunun göz ardı edildiği ve iç içe cümlelerin zorunlu olmadıkça çözümlenmediği bir i' râb düzeyidir. Bununla birlikte söz konusu i' râb düzeyinin uygulanacağı metnin de karmaşık yapılardan yoksun olması gerekmektedir.

Sonuç

Basit dilbilgisiyle i' râb yapmanın imkanını araştırmak için incelediğimiz *İ' râbu'l-Avâmil'i'l-mi'e*'nin yazarı on sekizinci yüzyılın başlarında yaşamıştır.

Dolayısıyla yazarın, beşinci yüzyıla ait muhtasar bir dilbilgisi metnini i'rab ettiğini ve bunu yaparken sonraki yüzyılların dilbilgisi müktesebatını kullandığını peşinen belirtmek gerekiyor. Müellif her ne kadar muhtasar bir metnin i'rabını yapsa da gelişmiş dilbilgisi müktesebatından da vazgeçememiş görünmektedir. Halbuki çalışmamız, basit dilbilgisiyle i'rab yapmanın imkanını araştırmaktadır. Yine de yazarın kullandığı dilbilgisini bir kenara bırakıp eserin içeriğindeki verilerden bir sonuca ulaşmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Yapılan i'rabın ne derecede karmaşık bir dilbilgisi malzemesine dayalı olduğunu çıkarmaya çalıştığımız bu çalışmada *Avâmil* metnindeki sınırlı dilbilgisi kurallarıyla i'rab yapılamayacağını öngörmüştük. *Avâmil*, sözdizimine sadece amel penceresinden baktığı için cümle unsurlarına delâlet eden diğer kavramları sadece gerektiğinde kullanır. Hâl, temyiz ve bazı mef'ûl türleri böyledir. Aynı şekilde i'rağa etkisi olmayan unsurlara ve tâbîlere de değinmez. Bu nedenle sıfat, bedel ve atıf harfleri gibi etkisiz unsurların adlarına da rastlanmaz. Halbuki bahsi geçen unsurların ve daha fazlasının herhangi bir cümlede karşılaşılma ihtimali oldukça yüksektir. Dolayısıyla *Avâmil* metniyle sınırlı bir dilbilgisinin bahsi geçen unsurları çözümlenmeye yetmeyeceği açıktır.

Dilbilgisinin ana konularıyla sınırlı kurallara gelince, bu çerçevedeki kuralların metin i'rab etme kapasitesinin mu'ribe ve cümle tipine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İ'rab edilmesi gereken cümle türlerinin i'rab kapasitesini belirleyici olması anlaşılır bir durumdur. Mu'ribe gelince, dilbilgisi kurallarının mu'rib tarafından biliniyor olması yeterli gözükmemektedir. Mu'ribin bu kuralları metinlerin i'rabında kullanma becerisini geliştirmiş olması gerekmektedir. Zira eksik öğeli veya anlamca başka bir cümleye bağlı bir cümle, ana konuların kuralları dahilinde dizilmiş olsa da ilk bakışta anlaşılabilir. Mu'ribin, cümlenin eksik unsurlarını takdir edebilecek veya cümleleri birbirine bağlayabilecek bir beceriye sahip olması i'rabı kolaylaştırıcı bir etkiye sahiptir. Öyle görünüyor ki *İ'rabu'l-Avâmil*'e özelinde i'rab için araçsallaştırılan dilbilgisi kuralları, büyük oranda, dilbilgisinin ana konuları dahilinde kalmıştır. Ne var ki eserde ihtilafli konulara dayanarak yapılan i'rab örnekleri de olmuştur. Oldukça az olan bu örneklerdeki unsurların i'rab açısından basitleştirmeye elverişli olduğu da görülmüştür. Buradan hareketle basit dilbil-

gisiyle yetinme amacı güdüldüğünde ihtilaflı konulara değinmeden i'rab yapılabileceğini söyleyebiliriz. Basitleştirme işlemi, ihtilafa konu olan nadir kelimeleri peşinen ana konulardan birine dahil etmek ve böylece söz konusu kelimeye tek tip i'rab vermek şeklinde yapılabilir. Bu çalışma özelinde diyebiliriz ki ne kadar sade olursa olsun bir metnin i'rabı için avâmil bilgisinden fazlasına ihtiyaç vardır ve i'rab yapmak için salt dilbilgisi donanımı yeterli olmayıp alıştırmalar ve tecrübe de önem arz etmektedir.

Son olarak, eseri incelerken araştırma amaçlarımızın arasında olmayan fakat eserin başka perspektiflerden de incelenmesi gerektiği fikrini oluşturan bazı özelliklerle de karşılaşmıştır. Eserde gözlemlenen bağlı cümle tiplerinin sadece şart cümleleri olması bunlardan biridir. Herhangi bir metnin gayesi ile ihtiva ettiği cümle tipleri yahut üsluplar arasında bir korelasyon olup olmadığı, incelemeye değer görünmektedir. Metin türlerine göre değişen cümle türlerini bilmek başta dil eğitim-öğretimi olmak üzere birçok alana veri sağlayacaktır.

Kaynakça

Arslan, Kıyasettin. *Dil-Tefsir ve el-Ferra*. Ankara: Sonçağ, 2020.

Beyâtî, Zâhir Şevket. *Teysîru'l-i'rab*. Beyrut: Mecc el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2004.

Birgivi, Mehmed b. Pir Ali. "el-Avâmil". *Şurûhu'l-Avâmil*. ed. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

Ceyyânî, Bedreddin Muhammed b. Cemalüddin İbn Mâlik. *Şerhu İbni'n-nâzım alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

Cürcânî, Abdulkahir. *el-Avâmilü'l-mi'e*. ed. Enver ed-Dâğistânî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc 2009.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Mu'cemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2004.

Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.

- Çilli Ömer b. Ahmed Mâ'î. *İ'râbu'l-Avâmilî'l-mî'e*. Milli Kütüphane, Nevşehir Ortahisar İlçe Halk kütüphanesi, 41, 1b-69a.
- Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-mî'e". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ensârî, İbn Hişâm. *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*. thk. Reşid el-Abîdî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1970.
- Ensârî, İbn Hişâm. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-a'ârîb*. thk. Mazin el-Mübarek. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- Hamed, Ğanim Kaddûrî. "Menâhicü't-te'lîfi'n-nahvî". *Ebhâsün fi'l-'arabiyyeti'l-fusha*. 237-255. Amman: Dâru Ammar, 2005.
- İbn Ebi Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1405.
- İbnu'l-Enbâri, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn. *Esrâru'l-'arabiyye*. thk. Berekât Yusuf Hebbûd. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1999.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Osman. *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi'l-mî'l-i'râb*. thk. Cemal Abdül'âtî Ahmed. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Yaiş, Yaiş b. Ali. *Şerhu'l-Mufassal*. thk. Emil Bedi Yakub. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İnce, Nazife Nihal- Atay, Rıfat. "Tertîbu'l-ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine". *Turkish Academic Research Review* 4/4 (2029), 505-519. <https://doi.org/10.30622/tarr.647683>.
- Kabâve, Fahreddin. *Müşkiletü'l-âmilî'n-nahvî ve nazariyyetü'l-iktizâ* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2021).
- Mübdî, Muhammed Semîr. *Mu'cemu'l-mustalahâti'n-nahviyyeti ve's-sarfıyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Furkân, 1985.
- Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999.

- Seyyid, Abdulhamid Mustafa. "Nazariyyetü'l-âmil fi'n-nahvi'l-arabî ve dirâseti't-terkîb". *Mecelletü Câmi'ati Dimaşk* 18/3-4 (2002), 41-68.
- Smyth, William. "Controversy in a Tradition of Commentary: The Academic Legacy of al-Sakkâkî's Miftâh al-Ulûm". *Journal of the American Oriental Society* 112/4 (October-December 1992), 589-597. <https://doi.org/10.2307/604474>
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. Haz. Refik el-Acem. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Valed Ebbâh, Muhammed el-Muhtâr. *Târîhu'n-nahvi'l-Arabiyy fi'l-maşriki ve'l-mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2008.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Seriyy. *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.